
TANULMÁNYOK, CIKKEK

Gordana Škorić

A REMÉNY ELVE

GONDOLATOK BLOCH MUNKÁSSÁGÁRÓL

Egy alkalommal, mikor arról kérdezték Blochot, hogy sok írása közül melyik nőtt leginkább a szívéhez, ő így válaszolt: „Úgy vélem, hogy 17 éves koromtól kezdve az alapgondolat nem volt kétséges; ezt csak tovább kellett építeni, mind több és több anyaggal, tapasztalati konkrétummal és — mint mondani szokás — minden bizonnyal el is kellett mélyíteni. Emberileg nézve tehát a *Nyomok*, amely korábbi írásaim egyes elemeit is magában foglalja — szokatlan események filozófiai értéktöbblettel —, nőtt leginkább a szívemhez. Másrészt főművem mindenestre *A remény elve*...”¹ Műveit rendszerezve (persze nem kronológikusan) a *Nyomoktól az Experimentum mundiig*, Bloch hangsúlyozza, hogy *A remény elve* az a mű, mely „egyaránt tartalmaz tagolást és summázást, visszapillantást és előretekintést, mely megfontolt, mintegy *sui generis* enciklopédia.”²

Ezt a legfőbb és legterjedelmesebb művét Bloch 1938—1947 között, emigrációban (az USA-ban) írta, 1953-ban és 1959-ben, az NDK-ban nézte át. Az USA-ba érkezése után, Karola Bloch szavai szerint „Ernst csakhamar dolgozni kezdett *A remény elven*, mely eredetileg a *Dreams of Better Life* címet viselte és nem tervezte túlságosan terjedelmesre.

Gyakran járt anyaggyűjtési céllal a kitűnő Public Library-ba, és bízott hozzá, hogy a könyvet az USA-ban jelentetheti meg.³ 1940 első felében Bloch eljuttatja Thomas Mann-nak a kézirat 650 oldalát, abban a reményben, hogy segítségére lehet kiadót találni a műnek. Az Oxford University Press, mely kezdetben érdeklődést tanúsított iránta, végül is elutasította — „too cryptic” megjegyzéssel. A Viking-Press sem kecsgetett több reménnyel, a Guggenheim-Alapítvány sem, melyhez Ernst ösztöndíjért folyamodott, hogy munkáját folytathassa, a Carl Schurz-Alapítvány úgyszintén. Thomas Mann leveleiből és kézírataiból kitűnik, hogy ő pozitívan reagált, de segíteni ő sem tudott.”⁴ Mellesleg, a könyvet mind a mai napig nem fordították le angolra, csak egyes részletei jelentek meg az Egyesült Államokban, *Freiheit und Ordnung, Abriss der Sozialutopien* címmel, az Aurora-Verlag kiadásában. Ez a kiadó 1945—1947 között

működött, a német antifasiszták kis csoportja — Bloch, B. Brecht, H. Mann... — alapította. 1949-től, amikor Bloch egyetemi katedrát kap Lipcsében, *A remény elve* egyes részleteit itteni folyóiratok, a Sinn und Form és a Deutsche Zeitschrift für Philosophie közli. A könyv első része, miután Bloch többször átjavította, a berlini Aufbau-Verlag gondozásában jelent meg 1954-ben, egy évvel később pedig a második rész. Miután a berlini kiadó több NSZK-beli céget is elutasított, végül a Suhrkamp-Verlagnak engedélyezi a kiadást, valószínűleg azért, mert ez Brecht műveinek kiadója az NSZK-ban. Bloch filozófiai nézeteit közben támadni kezdték (annak ellenére, hogy alig egy évvel előbb *A remény elvéért* nemzeti díjat és a hazáért tett szolgálatok érdemrendjét kapta), őt magát pedig eltávolították az egyetemről, így a könyv harmadik része, jöllehet már ki volt nyomva (1000 példány), csak jóval az után jelent meg, hogy Frankfurtban (1959-ben) a teljes művet kiadták.

A könyv létrejöttének körülményei, sorsa és további hatása döntően összefüggnek nemcsak a feldolgozás egyes aspektusaival, hanem a reményelv kritikai és anticipált funkciójának egészével, amit a kiinduló kérdések sorával példáznak: „Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Hová tartunk? Mire várunk? Mi vár ránk?”⁵ és az alábbi következtetéssel zárul: „Az ember még a történelemelőttiben él, mi több: a világ mint valóság teremtése előtti állapotában van. *A tényleges genézis nem a kezdetben, hanem a befejezésben van*, és a kezdet akkor kezdődik, amikor a társadalom és a lét radikálissá váltak, vagyis meggyökereztek. De a történelem gyökere a dolgozó, alkotó ember, aki megváltoztatja és megelőzi a körülményeket. Amikor felfogja, majd lemondás és elidegenülés nélkül megalapozza a reális demokráciában önmagát, akkor jön létre a világban az, ami megvilágosítja a gyermekkort, és ahol még senki sem volt, ez pedig a szülőföld.”⁶ Ezért a remény mint forradalmi elv kifejezését illetően a könyvvel kapcsolatos reagálások kezdettől fogva — és ez a helyzet ma is — megoszlottak: egyesek lelkesedtek érte, mint ami új horizontokat nyit a gondolkodás előtt, másokat viszont rendkívül irritált. Itt kell emlékeztetni, hogy R. O. Gropp, aki Bloch születésnapjára emlékkönyvét szerkesztette,⁷ egyebek mellett azt is hangsúlyozza, milyen szerepe volt az emigrációban élő Blochnak a német kultúra újjászületésében. A Blochot ért támadások viszont, melyek abból a feltevésből indultak ki, hogy a remény elve nem lehet konformis a politikai rendszerrel, elméletileg a marxizmusnak Bloch általi revíziójával foglalkozó gyűjteményben kulmináltak.⁸ Gropp, aki ez utóbbi gyűjtemény szerkesztésében is jelentős szerephez jutott, az *Ernst Bloch remény-filozófiája — marxistaellenes tanítás a világ megmentéséről* című cikkben a következőket állapítja meg:⁹ a remény filozófiája eszmei demagógia, mert a marxista terminológiát misztikusan-idealista módon értelmezi, ám igyekszik fenntartani a maga számára a dialektikus materializmus meghatározását, jöllehet lényeges eltérések figyelhetők meg, mindekelőtt abban, hogy világszemlélete az emberből mint pszichikai lényből indul ki; az ilyen antropomorf szemlélet a vallásos és idealista világnézettel mutat közösséget; az ember meghatározása mint ösztönös lényé —

kiemelve az éhséget — materialista meghatározásnak tűnik, jóllehet im-materialista elvre, a pszichikus teljesítőképességre épül; a világfolyamatot valamiféle világakarattal vezeti voluntarista módon, ám a remény elve nem lehet marxista elv és más a provenienciája. Még élesebb támadásokat intézett Bloch ellen Manfred Buhr, aki arra a következtetésre jut, hogy Blochnál egy sajátos nihilizmusról van szó, a remény elve pedig religiózus elv.

Ezek a Blochot ért támadások, nemcsak azért figyelemre méltóak, mert egy viharos időszak (1956.) megnyilvánulásai, amikor mások Lukács ellen fordultak (akinek saját kijelentése szerint része volt abban, hogy Bloch Lipcsébe jöjjön)¹⁰, hanem azért is, mert ezeket a minősítéseket később (természetesen más jellegű érvelésszűzessel) megismétlik a társadalomkritikai elmélet képviselői, majd a heideggeriánus filozófusok és mások, ami már magában véve elméletileg érdekessé teszi az olyan művel való foglalkozást, mint *A remény elve*. Természetesen felvetődik a kérdés, hogyan vált a remény központi fogalommá.

Egy beszélgetésben, melyet Blochkal folytatott, Gabriel Marcel önmagára vonatkoztatva mondja: „Ideillőnek találom, a magam részéről felidézni azokat a körülményeket, melyek a háború alatt figyelmemet a reményre terelték. Lyonban meglátogattam de Lubac atyát, aki megkért, hogy tartsak előadást a teljes lyoni scolasticumnak. Ráálltam és tétovázás nélkül közöltem vele: „a reményről fogok beszélni”. Önkéntelenül is a német táborokban sínylődő számtalan hadifogolyra gondoltam. Úgy véltem, hogy ezeket a hadifoglyokat valóban csak a remény éltette... De nem határeset-e ez egy általános helyzetnek, mely minden emberben közös? Nem vagyunk-e mindannyian valami formában rabok? Természetesen más határesetekre gondoltam, mint amilyen a betegség és sok más. Így vezettem végig azt, amit reménynek nevezünk, az egzisztenciális analízisig... Számomra minden bizonnyal a háború és a hadifogság körülményei voltak a döntőek. Úgy is mondhatnánk, hogy a remény valószínűleg a szabadulás reménye.”¹¹ Bloch reménye viszont nem áll meg az egzisztenciális analízisnél (de meg sem kerüli a Heidegger által meghatározott félelemmel és szorongással való szembeállítás miatt), hanem a reménykedés társadalmi feltételezettségével bővíti ki; a Marcel által kifejtettől is különbözik — de a könyv megírásának ideje minden bizonnyal hatással volt, hogy éppen a remény és nem valami más fogalom került előtérbe. Bloch remény-elve tartalmilag mégis felülemelkedik a korszakon, melyben létrejött, és hasonlóképpen felülemelkedik maga a fogalom is a teológiai környezetével való összefüggéseiben.

Miután Bloch az NSZK-ba költözött (1961.), különösen sokat kezdtek foglalkozni főművével. Ebben kiváltképp a teológusok jeleskedtek; még a róla szóló monográfiák többségét is ők írták (változás e téren csak a hetvenes évek közepén következik be). Valósággal divattá vált Blochkal foglalkozni. Az *Atheismus im Christentum* és a *Thomas Münzer* a leggyakrabban fordított művei. Bloch halála alkalmából Jürgen Moltmann így ír: „Ernst Bloch halálával a teológusok egy olyan filozófust veszítettek,

akinek sokat köszönhetnek. Elvesztettünk egy barátot, akinek a közelében fellélegezhettünk, bátorságot gyűjthettünk és megtanulhattunk kérdezni. Hányan vannak, fiatal és idős teológusok, akik számos országból elzarándokoltak a szerény bérelt lakásba, hogy szemtől szemben ülhesse- nek Ernst Blochkal, hogy kérdezhessenek és kérdeztethessenek (és még ho- gyan!), hogy utána valamivel több reménnyel térjenek haza.”¹² A teoló- gusoknak, akiket elbűvölt Bloch az „ő problematikájuk” ismeretével, a vallással kapcsolatos kérdések feltevésével és a vallási hagyaték értelme- zésével, nem kevés gondot okozott Bloch reményfogalmának tartalma, ami lényegesen meghaladta a vallási tanok kereteit.

Az NSZK kulturális közvéleménye Blochot klasszikusként fogadja, mindenekelőtt művei expresszionista stílusának és nyelvezetének köszön- hetően, amit a germanisztikai és retorikai szemináriumokon tanulmányoz- nak. A marxista irányultságú filozófusok műve lenyűgöző nagyságát eme- lik ki, különösképpen *A remény elve* kifejtésében megnyilvánuló „meleg áramlat” alapján, amit kétségkívül a marxizmus hagyatékának tartanak. Reményfilozófiáját ennek ellenére spekulatív idealizmusnak tekintik, ami kívül esik a tárgyalt marxista kérdéseken, melyek felvetésére és megoldá- sára a marxizmus ún. „hideg áramlata” alkalmas, vagyis a konkrét elem- zések (ezekkel Bloch általában különösebben nem foglalkozik, de ellenve- tőleg sem nyilatkozik róluk). Így lett Bloch olyan filozófus, akinek sokan megadják a kijáró tiszteletet. Különösen szembeűnő volt ez halála al- kalmával — az állam, a pártok, a kulturális közvélemény, a teológusok, a marxisták . . . anélkül, hogy remény-értelmezésének lényegét minden esetben felfogták volna. Csak a hatvanas évek végén, a hetvenesek elején szentel külön figyelmet a baloldali irányvételű ifjúság *A remény elvében* az utópista funkciók fogalmának, és a forradalmi fantázia témakörének (ennek elméleti feldolgozásával különösen Oscar Negt munkáiban talál- kozhatunk, amelyek a hetvenes években a Blochról szóló gyűjtemények- ben is helyet kaptak). Kiváltképp Bloch halála után aktualizálják — po- litikailag és elméletileg — *A remény elvének* a probléma kozmológiai di- menzióit tárgyaló részleteit, különösen a 37. fejezetet (Akarat és termé- szet, műszaki utópiák), mely a rendkívül időszerű ökológiai problematiká- val és az alternatív technika alkalmazásával áll összefüggésben, vagyis végső soron az alternatív élettel, amit átszó a „forradalmi fantázia”. En- nek hiányát a marxista változásra-törekvés már több alkalommal meg- sínylette.

A negatív reagálások sorában éppen ezért nem lep meg egy (elméletileg is rossz) monográfia¹³ megjelenése, mely Bloch főművének, *A remény el- vének* éles kritikája. A remény elvével Schelsky a tapasztalat elvét állítja szembe, mint olyan elvet, mely kétségbe vonja Bloch ifjúság-fetisi- zálását, az éretlenség életelvvé emelését. Bloch, a felületes időnek köszön- hetően, amelyben élünk — Schelsky szerint —, túl hamar emelkedett klasszikusá (éppúgy, mint Adorno és Benjamin is). De ellentétben a Frankfurter iskolával, melynek kritikai értékelésével többen is foglalkoz- tak, (N. Luhman, K. Sontheimer . . .) Blochnak a humánus marxizmus

tanulmányozására irányuló kísérleteit tiszteletteljes hallgatás övezte — véli —, amiben életsorsa alakulása (a fasizmus idején, és később az NDK-ban) volt a döntő tényező. „Pedig e marxista gondolkodó szellemi megnyilatkozásai olyannyira jelentősek, hogy a kritika jogát, személyes sorsától függetlenül, érvényesíteni kellene.”¹⁴ És éppen erre a feladatra vállalkozik Schelsky, kettősnek ítélve Bloch hatását: eszméinek az NDK-ban az a funkciója, hogy legitimizálja azt a kulturális örökséget, *mely lehetővé teszi a német szellemi hagyatékot annak egyedüli reprezentánsaként interpretálni*. Az NSZK-ban ezzel szemben tanai a kommunista, szocialista és baloldali liberális követők népes taborát tömörítették, akik a tiltakozó mozgalmak magvát képezik. (Tekintettel arra, hogy Bloch „hazát” ígért a „hazátlan” baloldalnak, értelmet a fiatalok életének.) E „kétféle hatás” alapján Schelsky szemében Bloch a sajátos németközi eurokommunizmus szószólójává lép elő.

Bloch jugoszláviai értelmezésében egyetérthetünk B. Schmidt véleményével, aki szerint „Bloch filozófiájának Jugoszláviában, a közismert okokból kifolyólag mindenként más volt a jelentése.”¹⁵ Bloch eszméi hozánk az ötvenes években jutottak el, amikor a Deutsche Zeitschrift für Philosophie-ban közölni kezdik cikkeit, a róla írt első cikk pedig nálunk V. Sutlicé (1957-ben), amelyben Bloch olyan értékelést kap, mint az a gondolkodó, akinek egyedül sikerült feltárni, miben gyökerezik Marx filozófiájának lényegileg új volta. Ugyanebben az évben hazájában másokkal együtt Blochot is megvádolták, hogy rokonszenvezett azokkal a kezdeményezéseinkkel, melyeket később külföldön „jugoszláv kísérlet” elnevezéssel emlegettek. Ezt követően Bloch nemcsak hogy több ízben járt Jugoszláviában, hanem megkülönböztetett érdeklődést is tanúsított e kísérlet utai és zsákutcái iránt. Másrészt, elég csak egy pillantást vetnünk a Blochról szóló bibliográfiánkra — egyike a legterjedelmesebbeknek a világon —, ami arról tanúskodik, hogy nem is jöhetett szóba a gyakorlat, a szabadság, a forradalom, a dialektika fogalma anélkül, hogy ezekkel kapcsolatban ki ne emelték volna Bloch értelmezésének jelentőségét, illetve hogy e keretek között ne polemizáltak volna vele. Ez persze nem meglepő, hiszen a meglévő bírálata és a jövő anticipálása nélkül — amit *A remény elve* is kifejt — nem képzelhető el kritikailag releváns marxista vita. *A remény elvével* kapcsolatosan nálunk kevés értékelés jelent meg, e kevesek egyike például B. Šešićé, aki úgy találja, hogy Bloch a valóság elvét az utópia elvével cseréli fel, a pszichológiailag indokolt remény-elv pedig nem nyilvánítható a filozófia alapelveinek.¹⁶

Az a tény, hogy nálunk megjelent *A remény elve* régen várt fordítása, a kiadó érdeme (a teljes mű fordítása mind ez ideig csak spanyolul, jelent meg, 1980-ban), így lehetővé válik, hogy a Blochhal kapcsolatos vitákat felújítsuk, talán ki is szélesítsük, valamint hogy mai szemmel újlag áttekintsük hagyatékát, eszméi időszerűségét, annál inkább, mert műveinek gyűjteményes kiadása is teljes egészében megjelent. Ez a fordítás emellett arra is lehetőséget nyújt, hogy a Blochhal kapcsolatos vitákat kiterjesszük a szűk filozófuskörökön túlra, mivel a remény enciklopédiája, függetlenül

attól, hogy egyes fejezetei nehezebbek, tartalmi gazdagságánál és expresz-szív stílusánál fogva sokaknak jelenthet többet hatásos olvasmány nál. Az is elképzelhető, hogy a fordítás megjelenése a mű olyan interdiszciplináris kutatására serkent, melyre eddig nálunk nem került sor. Igaz, a reményt itt hermeneutikailag kell értelmezni, aminek lényege, hogy az alapgondolatot az irodalomból, műépítészetből, képzőművészetből, természeti és műszaki tudományokból, zenéből, orvostudományból, film- és színművészetből, vallásból, a mindennapi életből vett példákon magyarázzák, ezért az ilyen irányú kutatások nem sokban járulhatnak hozzá Bloch filozófiai irányultságának megértéséhez, de talán világosabbá válna, mely példánál nem nyújt kielégítő betekintést az utópisztikus gondolkodásmód (példaként említhetjük a műépítészetet), illetve mely területeken nyújt újat a probléma megvilágításában. A felhasznált példákról Bloch gyakran cserélt véleményt a művészekkel, irodalomteoretikusokkal, muzikológusokkal, zeneszerzőkkel és előadóművészekkel, anélkül, hogy filozófiai, okfejtése bármit is veszített volna éléből. Különösen érdekes párhuzamot sejtet Bloch tételeinek komparatív elemzése a pszichoanalízissel.

Bloch részletesen kifejti a remény fogalmát, hogy minden aspektusában bemutathassa, de módszerbelileg nem törekszik arra, hogy éles határvonalat húzzon egyrészt a mindennapi értelemben vett reménykedés, valamint e fogalomnak a mindennapi beszédben való alkalmazása, másrészt a szociológiailag vagy teológiailag megalapozott remény között, tekintve, hogy bizonyos átsugárzás van közöttük. A mindennapi remény, a *kívánságképek* nagyon banálisak is lehetnek, mégis a remény legegyszerűbb megnyilvánulási helyei. Éppen belőlük kiindulva érhető meg legvilágosabban a remény áttevődése a magasabb szférákba — absztrakt típusú szociális utópiákba, vagy a remény mitológiai-religiózus tartalmaiba. A megalapozatlan remény érzetének forrása a mindennapi remény, melyen könnyen vizsgálható maga az aktus és tartalma, hogy módszertanilag egyáltalán megkülönböztethessük a „vizsgált reménytől”, melynek vizsgálata még hátra van, mivel a széthulló társadalmak korában ezzel a reménnyel (melyet Bloch szerint elsőként Marx ismert fel) a rettegést állítják szembe.

A könyv első (irodalmilag talán legsikerültebb) részének címe: Jelen-tés — Kis nappali álmok. Ebben Bloch fenomenológiailag veszi sorra az emberi élet reménység tartalmait. Ezek a tartalmak Bloch szerint filozófiai méltósággal bírnak, mert kitűnik belőlük, hogy a remény általános emberi vonás. A további fejezetek címszavai: II. Alapítás — Az anticipáló tudat; III. Átmenet — Kívánságképek a tükörben (kirakat, mese, utazás, film, színház); IV. Felépítés — A jobb világ tervezete (orvostudomány, társadalmi rendszerek, technika, műépítészet, földrajz, a művészet és a bölcsészet távlatai); V. Azonosság — A pillanat kívánságképei (erkölcs, zene, a halál képei, vallás, kelet, természet, a legfőbb jó). Már a címszavakból is megállapítható, hogy módszertanilag mindenekelőtt a kép esztétikai mozzanata emelkedik ki. A nappali álmok teremtése (előre álmodás), a jobb világ képeinek megfestése nem nélkülöz bi-

zonyos hagyományt a német spekulatív filozófiában, vagyis az Einbildungskraft és a Bildungsvermögen kifejtésében. Itt a képalkotás képességén van a hangsúly, éppen ezért Bloch számára az utópista funkció lényegileg kapcsolódik a fantáziához. A képzeleti képnek ez a közege Bloch más műveiben nem jut ennyire kifejezésre (az *Experimentum Mundi* módszere például más jellegű). A filozófia, aminek kifejezési közege itt a kép (4 *szellem utópiájában* inkább a zenéhez kapcsolódik), lényegileg a nappali álom elméletével függ össze.

Miután a remény az első részben általános emberi sajátosságnak bizonyult, Bloch további elemzése az ember meghatározásából indulnak ki (a könyv második részében) és a legáltalánosabb emberi sajátosságok meghatározásából, mint amilyen az indíték, a törekvés, ami magasabb szinten a vágyba, a kívánságba, majd az akarásba megy át. Az embert mint ösztönlényt elsősorban az önfenntartási ösztön jellemzi (ennek a gondolatmenetnek hagyománya van, Bloch azonban történelmileg határozza meg), melynek alapja az éhség mint testi ösztön. Jóllehet maga Bloch is azt a nézetet vallja, hogy az ember többszörösen ösztönös lény, úgy tűnik, mintha ennek az ösztönnek a hangsúlyozásával a szükségletek kielégítésének meghatározott termelési és társadalmi-gazdasági kontextusát kívánná hangsúlyozni. Az éhséget mégis inkább a hiány, a nem-birtoklás metaforájaként kellene értelmezni. Ilyen értelemben a remény talaja az *elégedetlenség* (ami, ha aktívvá válik, mentő hatású lehet). Annál lényegesebb ez, mivel Blochnál nem pusztán az ösztönökről van szó, hanem a nem-birtoklás — mint lelki zavarok — meghatározóiról, ami affektusba torkollik. A megvalósított affektusok mellett megkülönböztet még elvárás affektusokat is (remény, szorongás...), melyeknek nincs adott objektumuk, hanem valami határozatlan, veszélyekkel környékezett gyanú állapotában léteznek. Mivel az affektusok az időhorizontra irányulnak, megkülönbözteti a valós jövőt a nem valóstól (amiben nem történik ténylegesen új, és ami az affektusok teljesíttetésére vonatkozik). Az elvárás affektusok jellegüknél fogva nyitottak a jövő iránt, de ellentétben a bizakodással, a remény esetében (hasonlóan a szorongás és a kétségbeesés viszonyához) az új lehetőségek határain belül van. A remény viszont, aktív jellegénél fogva, szemben a passzív szorongással, a legemberibb aktusként értelmezhető. A remény tehát mint pozitív elvárás affektus, önkifejtési affektus (ami már nemcsak önfenntartás!), szemben a szorongással és félelemmel, amelyek ezzel ellentétes hatásúak. Ebben az önkifejtésre való törekvésben a remény a képzetekre, az álomra vonatkozik. „Maga a reménytelenség, időben is, valóságos értelemben is a legkibíratatlanabb valami, olyasmi, amit az emberi szükségletek semmiképpen sem tudnak elviselni. Emiatt még a csalás is, hogy hatást érhessen el, hízogó és csalárd módon reményt kelt. Ezért hirdetik minden szószékről is éppen a reményt, igaz, vagy a bensőnkbe zárva, vagy a túlvilággal vigasztalva, ezért nem képesek, a nyugati filozófia utolsó nyomorultjai sem kifejtetni nyomor-filozófiájukat a háttérbe szorítással való kalmárkodás nélkül.”¹⁷

A remény azonban nemcsak elvárasi affektus, hanem fogalom is. A kivetített remény, *docta spes* (szemben N. Kuzanski *docta ignorantia* fogalmával) feltárja a csalóka remény káprázatát.” Így a *docta spes*, a *fel-fogott (megértett) remény* megvilágítja a világ egy elvének fogalmát, olyan fogalomét, melynek létezése nem szűnik meg. Már azért sem, mert az a fogalom öröktől fogva hozzátartozott magához a világfolyamathoz, habár filozófiailag olyan sokáig kerülték. Tekintettel arra, hogy nincs olyan tudatos történelemteremtés, melynek útján a cél ne foglalna magában mindent, így az utópizmus elvének fogalma — jó értelemben véve —, mint a remény fogalma, emberhez méltó tartalma révén, valójában központi fogalom.”¹⁸ E kivetített remény nélkül, annak ismerete nélkül, hogy mi az igazolt és mi nem, nincs gyakorlati átalakulás, a világ megváltoztatása afelé, ami a remény tartalmából adódik, vagyis „az ember naturalizálása és a természet humanizálása”, az ember „feltámasztása” felé. A remény felhívás az emberekhez, hogy lépjenek be a világfrontba, ennek folyamatába és tekintsék feladatuknak a világ humanizálását. „A remény nem bizakodás. Egy marxista nem hirdethet pesszimizmust. Azonban optimista sem lehet egy olyan világban, melyen túl sok a rossz, a konfliktus. De kapitulálnom kell-e emiatt? Én is pesszimista vagyok, pesszimizmusom az óvatosságból ered. A remény mindenesetre forradalmi. Soha sem lehetünk biztosak valamiben, de ha nincs remény, akkor a cselekvés is lehetetlen.”¹⁹ A remény elve így válik forradalmi elvvé, amit Bloch Marx nyomán, de új módon gondol végig. Hogy világossá és filozófiailag megalapozottá tegye álláspontját, Bloch a hermeneutikához fordul.

A reménynek, mint a jövőre vonatkozó megismerésnek a tárgyát „a jobb jövőről szóló álmok” képezik. Bloch így lényegileg különbözteti meg a reményt az emlékezéstől — ez utóbbi a múlt időhorizontjára vonatkozik (ennek keretében mozog a teljes marxizmus-előtti filozófia, mert a létet létezőként fogja fel). Álomelméletében Bloch elemzően veti egybe a nappali (ébredési) és az éji álom közötti különbségeket, ami magában foglalja Freud álomértelmezésének bírálatát is. Bloch magyarázata szerint a tudattalan, ami az éji álomban jelentkezik, a már-tudattalan megnyilvánulása, mivel a múltbeli elfojtott tartalmakra vonatkozik. A nappali álom a tudat új kategóriája: még-tudattalan, amit a jövő hoz magával, amiben pszichikailag jelenik meg az új. Benne „szabad mozgás” útján bővül a képzet tartalma, a képzelet a világ megjavítására irányul és jelen van a „befejezés-irányú mozgás”.

Az előreálmodás szerve a fantázia. A még-tudattalan jellegével anticipáló nappali álom, ami elsősorban hangulati közeg, kiemelkedik a tiszta hangulatiból és a kognitív formákhoz közelít. Ezekben a remény *utópisztikus funkciót* kap és *docta spes*-szé válik, ami felemeli az elme szintjére. A nappali álom például, ami a művészetben alkotó jellegként nyilvánul meg, és a remény új tartalmait hozza, *a lehető valós elő-csillogásává* válik, illetve a még-nem-létező korrelátumát kapja, mert még maga a folyamat is az objektíve megalapozott reményben van. A lehető valós-

ra irányuló intenció miatt a remény e korrelációban ontológiailag megalapozott. A félelem álmainak is megvannak a maguk objektíve-reális korrelátumaik (ezt Bloch a faszizmus példáján mutatja be), a nappali álmok pedig mint kívánságálmok, három formában bizonyítják, hogy a még-tudattalannak a még-nem létezővel van korrelátuma: a *fiatal korban* szubjektíve-individuális, az *átmeneti* korszakokban objektíve-társadalmi, a *szellemi alkotótevékenységben* pedig a szubjektum—objektum viszonyon keresztül. Ezt követően Bloch külön-külön vizsgálja az érdekeket, eszméket, eszményeket, allegóriákat és szimbólumokat, a maguk latens vagy manifeszt utópisztikus funkciójukban, tekintettel arra, hogy ezekben az utópisztikus fantázia tárgyilag meghatározott.

A nappali álomnak — hangsúlyozza Bloch —, valamint kifejezéseinek a szociális, továbbá a műszaki, földrajzi, művészeti és vallási utópiákban külső (magán a szubjektív tényezőkön vagy osztályon kívülről kapott) adalékokra van szükségük, egyébként hontalanok lennének. Ahhoz, hogy a nappali álmok *konkrét utópiákká* válhassanak (ahogy azt Marx értelmezi), valami érettnnek, terhesnek a jelenléte szükséges — mert nem érhető el minden bármely időben. Ezért vezeti be Bloch az *objektíve-reális lehetőség* kategóriáját, ami a nappali álomban létezik, ám ahhoz, hogy tartalma valóságossá válhasson, objektíve-reális korrelátummal kell bírnia. Ezért van szükség az utópiák mozgási terére, mert nem minden történelmi időszakban lehetségesek. Az utópia viszony, mint a képzetek összessége, melyek célzata a fennálló társadalmi állapot megbontása, nem azonos az ideológiával (annál több), mivel az ideológia a képzetek olyan összessége, mely a meglévő társadalmat van hivatva igazolni. Ahol a remény jelentkezik — hangsúlyozza továbbá Bloch —, helye van úgyszintén a vallásnak is, a vágyak tér- és időkeretében. Marx azonban „nem valamilyen általános és elvont, hanem *adresszált* emberiséseget hirdet, azokra irányuló emberiséseget, akiknek erre legnagyobb szükségük van. És Münzerrel együtt Marxnak is kezében a korbács, mellyel Jézus kikergette a kufárokat a szentélyből. Így mutatkozik meg konkrét emberiségében egy végségesen elkeseredett vonás: ugyanaz az aktus, aszerint, hogy melyik oldalra irányul, éppúgy tartalmaz haragot is, mint felhívást, keresést, felismerést és mentő közlést. Marx a nyomorban sem csak a nyomort látja — nem úgy, ahogy azt az absztrakt alamizsnaosztók, vagy a még absztraktabb utópisták látják, hanem a lázító elemet, mely a nyomort lázadássá emeli, az okok ellen irányuló aktív erővé”²⁰

Az utópikum kategóriáját Bloch az egész művön keresztül úgy fejt ki, mint az éber álmok, vágyálmok hiteles enciklopédiáját, mint az álmok megvalósulásának útját, az utópiák tartalma pedig végső sorban *filozófiai-történelmi jellegű*: „a marxizmus, amely elemzéseiben a leghűvösebb nyomozóra emlékeztet, komolyan veszi a *mesét*, gyakorlatilag elfogadja az *Aranykor álmoképét*; megkezdődik a remény tartozik-követele.”²¹

Az anticipálás pólusai a homályos pillanat és a nyílt adekvátum. Az átélt pillanat, ha nem is fő témája Bloch elmélkedésének, de a közvetlen

kiutat jelenti. A kilépési pont az egzisztencia tapasztalata, ám az IGEN-alap aktív anyagként is meghatározott, amely a MI-tartalmakban kizárólag az ember által oldódik fel és világosodik meg. Az anticipáció forrásai nélkül nem tekinthetők át a világ és az anyag alapvető lehetőségei, nem válhat reális lehetőséggé. A pillanat homálya olyan, mint a vakfolt, mely a jövő megjelenési formáiban világosodik csak meg (szubjektíve még-tudattalan; objektíve még-nem-létező). A valós jövő arra ösztönöz, bátorít, hogy lépünk ki az átélt pillanat homályából, önmagunk közelségéből, hogy az objektumot is más szinten szemlélhessük. A remény-tényező emel ki bennünket ebből a közvetlenből, miközben elképzeljük azt, ami még nincs. A csodálkozás, a *kérdések* kutatják a fejlődési tendenciát, világosítják meg önmagunk közelségének homályát (ami nemcsak a társadalom utópiájával, hanem a természet utópiájával is kapcsolatos — a természet hipotétikus szubjektumával —, jóllehet egymásra vannak utalva). Minden kép és metafora hozzájárul ahhoz, hogy megmutatkozzon a cél, amit még sötétség fed, a vágy arra irányul, hogy ezt megvilágítsa, meghatározza, hogy szubjektum—objektum viszonyba helyezze a sikeres (elidegenítetlen) élet utópisztikus távlatában. Az átélt pillanat homálya így válik az „alkotás pillanatává”, mivel elmélettel, gyakorlattal (amit Bloch külön elemez Marx Feuerbach-téziseinek interpretálásakor) forradalmian közvetít a MI-tartalom irányában.

A remény mint a valóság alapvető meghatározása és mint forradalmi elv, filozófiaiilag és történelmileg tárja fel a világ folyamatának ontológiaiilag meghatározott értelmét, célját, rendeltetését. Ám az abszolút kérdés abszolút választ feltételez, jóllehet maga Bloch vonja kétségbe a hagyományos teleológiát a filozófiában és a vallásban, követelve, hogy az értelem és a lét fogalmait mint olyanokat fogják fel, melyek állandóan újratermelődnek a történelem frontján, és nem előre biztosítottak. „A való vagy a lét az, *ami még nem (létezik), ami a dolgok bensőjét önmaga felé fordítja, ami a folyamat tendenciájában-latenciájában saját genézisét várja*; ez pedig csak a megalapozott, objektíve reális remény.”²²

Abból, ahogyan Bloch a remény elvének értelmét kifejti, elhamarkodott dolog volna arra következtetni, hogy az absztrakt humanizmus elvéről vagy pusztán pszichikus jelenségről van szó, melynek magyarázata közelebb áll a religiózus, mint a marxista problémafelvetéshez. De ha nem is fogadjuk el ezt a feltételezést, ez még nem jelenti azt, hogy nincsenek vitatható problémák Bloch filozófiájában. Ilyenekkel úgyszólván Bloch minden fogalmánál találkozhatunk akár a filozófia mint „valós filozófia” koncepciója felől közelítünk, akár Marx Feuerbach-téziseinek egyébként rendkívül jelentős értelmezése felől (19. fejezet), amire külföldi és hazai filozófusok is rámutattak (H. Fahrenbach, G. Petrović és mások). Megtalálhatók ezek az ontológia fogalmánál is. Feltehető tehát a kérdés, milyen érveléssel ontologizálható a társadalmi gyakorlatra irányuló utópia, illetve hogy Bloch ilyen irányú kísérlete mennyiben nyújt új megoldási lehetőséget a klasszikus filozófia kategóriáihoz viszonyítva, vagy mennyiben marad az ontológia régi koncepciójának vonzási köré-

ben. Problémák jelentkeznek az igazság, az ideológia, az átélt pillanat homálya kifejtésében is, az abszolút kérdések tekintetében is, amelyek intenciójuknál fogva olyan ambíciókat rejtenek magukban, hogy abszolút válaszokat adjanak — mindez belső nehézségeket teremt gondolatmenetében, tekintettel arra, hogy a nem konstruált kérdés (azaz az önmagunkkal kapcsolatos kérdés, mely nem konstruál feleletet) jellegétől idegen minden zárkózottság. Ugyanez a helyzet a nyitott rendszer; az anyag és a természet szubjektuma fogalma ambivalenciájával.

Ezeknek a fogalmaknak az elemzése azonban a modern marxista vitákban úgyszintén kivihetetlen az egyes fogalmak jelentésbeli „elmozdulásának” figyelembe vétele nélkül, melyeket a dogmatikus marxizmussal szemben Bloch filozófiája idézett elő, e fogalmak újratárgyalásával. Bloch helye a marxizmus történetében elég világosan bemutatatható az expreszszionizmussal, azaz a művészeti realizmussal kapcsolatos vita kereteiben, amelyben jóval ihletettebben, mint Lukács, lényegében utópista gondolkodásmódja alkotó erejével mutatott rá a hagyaték szerepére a kor modern művészetében, megtartva mégis a realizmus sajátos fogalmát, ami viszont mai elmélkedéseinkhez már aligha szolgálhat vezérfonalul. De nehéz elképzelni adekvát vitát Blochról úgy, hogy csak filozófiája egyes aspektusait vesszük figyelembe és kiragadva kérdőjelezzük meg, ahelyett, hogy arra törekednénk, hogy a forradalmi gyakorlat jelentőségét hangsúlyoznánk, a remény-elv valós örökségét, mely mind aktívabbá válik (erről tanúskodik a Tübingenben évente megrendezésre kerülő Blochnapok részvevőinek óriási száma). Ilyen nézőpontból szemlélve, más dimenziók nyílnak az eszmével kapcsolatos kérdések számára, melyeket legtömörebben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy filozófiájára bizonyos értelemben úgy kell nézni, mint *a régiből az újra való átmenet* jelenségére.

Fordította Szöllösy Vágó László

Jegyzetek

- ¹ Bloch-Almanach 1/1981. HRSG. vom Ernst-Bloch-Archiv der Stadtbibliothek Ludwigshafen, 18. old.
- ² Ernst Bloch: Experimentum mundi, Nolit, Belgrád, 1980., 41. oldal
- ³ Karola Bloch: Aus meinem Leben. Neske, Pfulingen, 1981. 137. o. A zágrábi Naprijed hamarosan megjelenteti Karola Bloch említett könyvét.
- ⁴ Uo. 154. oldal
- ⁵ Ernst Bloch: Princip nada, preveo Hrvoje Šarinić, redaktor Ljubomir Tadić, predgovor Gajo Petrović, Naprijed, Zágráb, 1981. 1. oldal
- ⁶ Uo. 1637. old.
- ⁷ Festschrift — Ernst Bloch zum 70. Geburtstag, Hrsg: R. O. Grop, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1955.
- ⁸ Ernst Blochs Revision des Marxismus. Kritische Auseinandersetzung marxistischer Wissenschaftler mit der Blochschen Philosophie, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1957.

- ⁹ Vö.: idézett mű, 9—41. old.
- ¹⁰ Vö.: Georg Lukács: Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M, 1981. 210. old.
- ¹¹ Ernst Bloch/Gabriel Marcel: Gespräch über die Hoffnung. Bloch-Almanach, 1/1981. 120. old.
- ¹² Jürgen Moltmann: Plötzlich in einem Augenblick, beim Ton der letzten Pousane, — a Karola Bloch/Adalbert Reif Hrsg.: Denken heisst Überschreiten In memoriam Ernst Bloch 1885—1977. című kötetből, EVA, 1978. 70. old.
- ¹³ Helmut Schelsky: Die Hoffnung Blochs. Kritik der marxistischen existenzphilosophie eines Jugendbewegten, Ernst Klett, Stuttgart, 1979.
- ¹⁴ Uo. 9. oldal
- ¹⁵ Materialien zu Ernst Blochs Prinzip Hoffnung. Herausgegeben und eingeleitet von Burghart Schmidt, Suhrkamp, Frankfurt a/M, 1978. 37. old.
- ¹⁶ Vö.: G. Škorić: Ernst Bloch u interpretacijama jugoslovenskih autora, Kulturni radnik, 2/1978. 116—123. old.
- ¹⁷ Ernst Bloch: Princip nada I. 5. oldal
- ¹⁸ Idézett mű, 5—6. oldal
- ¹⁹ Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch. Hrsg. und eingeleitet von A. Münster, Suhrkamp, Frankfurt a/M 1977. 124. oldal
- ²⁰ Princip nada, III. 1614. oldal
- ²¹ Uo. 1630. oldal
- ²² Uo. 1634.

Rezime

Princip nana — Blohovo delo

Delo je napisano u emigraciji. Doterivano je nakon povratka u domovinu i izdavano je u tri nastavka (sa priličnim razmakom vremena između drugog i trećeg dela), sam autor je nagrađivan i odlikovan, a samo nešto kasnije oštro kritikovan i udaljen sa fakultetske katedre zbog istog dela, koje je po nekim marksističkim filozofima „antimarksističko učenje učenja o izbavljenju sveta” i „ideološka demagogija”, a po drugim (takođe marksističkim filozofima to je „grandiozno delo”. Levo orijentisana omladina zapada u autoru vidi svog ideologa, a teolozi polaze na hodočašće, da bi ga sreli. Bloch je tako postao filozof, kome mnogi odaju dužno poštovanje, a da jezgro njegovog shvatanja nade — razrađeno u kapitalnom delu „Princip nada” — nije bilo uvek promišljeno i shvaćeno. Sve to daje posebnu draž upoznavanju takvog dela.

Početna pitanja — Ko smo? Odakle dolazimo? Kuda idemo? Što očekujemo? Što nas čeka? —, a posebno zaključak „čovjek još živi u predistoriji...” dovoljan su razlog, da se neki ushite otvaranju novih horizonata mišljenja, a da se drugi iritiraju.

Bloch detaljno eksplicira pojam nade, da bi ukazao na sve njene aspekte, iznosi njene sadržaje, koji po autoru imaju svoj dignitet, jer se pokazuje, da je nada opštenito ljudsko svojstvo, osnovno određenje zbilje i revolucionarni princip.

Iako ima problema u Blohovej filozofiji koji otvaraju diskusiju, ipak bi se njegova filozofija trebala shvatiti kao fenomen prelaza starog u novo — tvrdi Gordana Škorić, autor ovog prikaza, verovatno jedna od najboljih poznavalaca Blohovitih misli i dela kod nas.

Резюме

„Принцип надежд” — произведение Блоха

Произведение написано в эмиграции. Оно дополнено и исправлено после его возвращения на родину, опубликовано в трёх частях (с большим интервалом между вторым и третьим частями). Самого автора награждали и удостоили медалью, а лишь немного спустя его подвергли острой критике. Уволили с университета из-за того же самого произведения, которое по мнению некоторых марксистских философов представляет собой „антимарксистское учение учения об избавлений мира” и „идеологическую демагогию”, а по мнению других (также марксистских философов), это „грандиозное произведение”. Молодёжь запада с левым уклоном в авторе видит своего идеолога, а теологи полоничают, чтобы встретиться с ним. Таким образом Блох становится философом, которого многие уважают, хотя суть его понимания надежды, разработанное им в капитальном произведении „Принцип надежд было не всегда воспринято читателями. Всё это даёт своеобразную прелесть при ознакомлении с этим произведением.

Исходные вопросы — Кто мы? Откуда, приходим? Куда мы направляемся? Чего мы ожидаем? Что нас ждёт? —, а особенно вывод „человек всё ещё живёт в предыстории...” являются довольно обоснованной причиной, чтобы одни восхищались открытием новых горизонтов мышления, а чтобы другие возмущались им.

Блох подробно разъясняет понятие надежды. Чтобы указать на все её аспекты, автором выдвигаются её содержания, которые по мнению автора имеют свое высокое призвание, ибо в сущности надежда является всеобщим человеческим свойством, основным определением действительности и революционным принципом.

Хотя в философии Блоха имеются проблемы, вызывающие прения, его философию всё-таки надо понять как феномен перехода старого в новое — утверждает автором обзора, Горданой Шкорич — одной из лучших знатоков мысли и произведений Блоха у нас.